

NAPRÓL NAPRA

SINKÓ ERVIN

Nichts ist, als ich, und du; und wenn wir zwei nicht sein, So ist
Gott nicht mehr Gott und fällt der Himmel ein.

Angelus Silesius

Ezerkilencszázhatvanöt szilveszter éjszakáján boldog új évet kívántunk egymásnak, és az éjjél utáni beszélgetésből ezt jegyeztem fel magamnak:

Nem szeretem a globális nézeteket. Legtöbbször kimarad belőlük az én és a te. Az aminek nemcsak Angelus Silesius, hanem Marx is döntő fontosságot tulajdonít.

„Egyedül a *politikai* emancipáció még nem az emberi emancipáció *Minden* emancipáció visszavezeti az ember világát, az emberi viszonyokat magára *az emberre*.”

Ezt Marx a zsidókérdéssel kapcsolatban írta.

Az egész életünk nem globális megoldásokon, hanem a számtalan részletkérdés megoldásán, részletkérdéseken múlik. Az *egész* élet nem más, mint sok-sok apró, aprócska, legeslegapróbb részlet. Valamiféle a részletek, a pillanatok felett álló s a maga kifürkészhetetlen vagy ha úgy tetszik, nem kifürkészhetetlen, mindenesetre *időtlen* céljai megvalósításán rendületlen derűvel munkálkodó Gondviselés — vigasznak túlságosan buta és azonkívül felháborítóan prepotens elképzelés. Különösen akkor, ha bárki vagy bármi az efféle Gondviseléssel azonosítja magát. Úgy is mondhatnám: a leggyönyörűbb céloknál is lényegesebbek és lelkesítőbbek az eszközök. Hogy ez nihilizmus? Hogy ez nihilisztikus tagadása a történelmi folyamatnak, a történelem értelmességének és értelmének?

Ez félreértés, mely azon alapszik, hogy a pont az, amitől értelmessé válik a mondat. Igazság szerint a mondatot az teszi értelmessé, ami magában a mondatban, a mondat részeiben, e részek egymáshoz való viszonyában foglaltatik benne. Nincs más, mint a részlet. Az örökkévalóság az ügyefogyott vagy a szélhámoskodó emberi elme fikciója.

Hogy ezek szerint nincsenek nagy célok, melyeknek minden egyebet alá kell rendelni? Nem, nem ezt gondolom. Legalábbis nem így. Amit hangsúlyozok, az csak ennyi: a cél nagyságának, a cél nagyszerűségének, minden célnak megbízható kritériuma az út, amely hozzá vezet, az

az út, mely magában is és minden részlegében is a megvalósulásnak egy-egy állomása. Csak ez az út — „*célravezető*”.

Igen, van rangfokozat. Ezt nem szabad szem elől téveszteni. S ennek a rangfokozatnak a jegyében tiltakozni kell az ellen, hogy bárki is fölényesen azzal intézzen el valamit, hogy de hiszen az *csak* részletkérdés. Ez a „*csak*” azt jelenti, hogy valaki a fiktív és prepotens Gondviselés fiktív magasztalából, tehát hamis szempontból tekinti és értékeli a valóságot. Mindnyájan külön-külön és mindnyájunk minden órája és minden pillanata, apánk, anyánk, kedvesünk, testvérünk, barátunk, mind és minden egyes ember az emberiséghez viszonyítva részletkérdés — és ezért mondom: tiszteld, tiszteld mindenekfölött a részletkérdéseket, mert enélkül a nagy szó: az emberiség is üres szavá válik. A részletkérdések tisztelete nélkül a történelmi cél csak fantom és maga az igazság is csak szólam. Fantommá válhat és szólamná a részleteket semmibe vevő gyakorlat által. Marx el-elképeszt az okosságával például akkor, mikor az ember és a majdani kommunista társadalom viszonyáról elmélkedve megjegyzi:

„Mindenekelőtt óvakodni kell attól, hogy „a társadalom” az egyén ellenében mint valami absztrakció rögzítettessék meg.”

Gyakorlatban az következik ebből, hogy le kell törni az öntelt globális „világnézet” fennhéjázó, messzianisztikus dölyfét, és jogaikba kell iktatni a részleteket, a hétköznapi apró-cseprő problémákat, amiktől nekünk, egyszer élő embereknek az egyetlen életünk, a mindennapi mai napunk, tehát az is függ, amit a mai nap készít elő és formál, a jövő. Mi következik ebből? Az, hogy tisztelet és a legteljesebb, szenvedélyes figyelem jár ki a részletkérdéseknek. Éljenek a részletkérdések! Éljenek a lappáliák! Ez már a jelszavam. Túlzott szerénység? Dehogy, ez, épp ez a lehető legszerénytelenebb követelés.

Boldog új évet. Az elmúlt 1965. esztendő, persze, éppoly befejezetlen, éppoly kevéssé múlt el, mint mind a többi eddig volt és mint majd mind a leendő esztendők, hónapok, napok és órák. Ami van, az az egyetlen és hömpölygésében meg sose álló folyama az időnek. Velünk, majd nélkülünk.

Dátumok, melyek mellett megilletődve időzünk el és tekintünk vissza vagy előre — borongva, fürkészve, szorongva, reménykedve —, a dátumok csak a mi arasznyi életünk mértékei. Nem tudunk megenni nélkülük. A mi dátumaink — mintha elkeríthetnének általuk múltunkat a jelenünktől és a jelent a jövőtől! Ahogy külön van a temetők helye és külön vannak az élő emberek lakóházai. Mintha valami is volna, ami után véglegesen pontot lehetne tenni! Mintha lehetne, hogy az új évvel, az új századdal vagy akár milleniummal a folytatás helyett az újrakezdés kezdődjék! Tudniillik: ha lehetne, akkor mindennap és a nap bármely órájában is lehetne.

Igazság szerint azonban csakis a költői művek, csakis a nagy művészi alkotások képesek rá, hogy szakítsanak az inercia, a tehetetlen *folytatás* automatizmusával; csak a költői művek, csak a nagy művészi alkotások kezdik újra, fedezik fel újként és teremtik meg mindig újból az embernek a világot, az emberben és az embert a világban.

Ami azonban a művészeteken inneni közéleti — az ember már-már kísértésbe esik, hogy közhaláli-szféráról beszéljen, amikor a történelmet idézi fel —, ami a történelmet illeti: akár bunkóval üti le ember az embert, akár nyíllal, akár mint a Tróját ostromló páncélba öltözött antik vitézek, harckocsikon rohog gyilkos ütközetbe — akár lőfegyverrel, akár közönséges vagy atombombával irtják egymást a népek, akár a világúrt meghódító űrhajókról zúdul majd a halál és pusztulás „az ellenségre” — ellentétben a költészettel és művészetekkel, a történelemben ugyanannak az egy kánonnak az érvényessége döbönt meg, ugyanannak az egy ősi témának a végső fokon leleménytelenül egyhangú váltogatása és ismételtetése. Egy és ugyanazon automatikus folytatás. Ha káprázatosan tökéletesítve is, ugyanaz a kannibalizmus az, mely kezdettől fogva a tabuk és totemek kora óta tart — s az emberiség ama „igazi történelmének kezdete”, melynek elkerülhetetlen közleledtét Marx tudományosan bizonyította be s melynek elérézését, ilyen vagy olyan formában, már évezredek előtt is évezredek előtti próféták elragadtatott látomásaikban küszöbön állónak láttak, hittek és hirdettek — az emberiség amaz igazi történelme kezdetének még kezdete is, ez idő szerint is, egyelőre mintha elodázódott volna, mintha még mindig baljóslatúan csak halasztódna.

Eddig már néhányszor úgy látszott, hogy még csak ennek vagy annak kell megtörténnie, csak ez vagy az a kérdés vár még eldöntésre — és akkor nyomban elkezdődhet az új kezdet, az igazi emberi történelem, az eddigi kannibáli történelem vége és az igazinak a kezdete. S ma megint úgy látszik, miközben boldog új évet kívánunk egymásnak, megint úgy látszik, megint előbb még csak annak kell eldőlnie, hogy itt vagy ott a hatalmi téboly megszállottjai kirobbantanak-e egy harmadik világháborút — ezúttal atomháborút —, vagy sikerül-e ezt még mindig és immár mindigre elkerülni? Mert bár egyrészt soha még az ember így nem szégyenített meg a saját reális hatalma korlátlanágával minden maga álmodta leghatalmasabb isteneket is, mégis, épp azért, mert túlszárnyalva legvakmerőbb álmaikat is, akkora erővel hajtott szolgálataiba, melyekkel pillanatok alatt minden metropolisaival és évezredek káprázatos eredményeivel és emlékeivel együtt lakhatatlan sivataggá változtathatja az egész földi planétát — időszerűvé vált a kérdés: tud-e a *homo sapiens* ennek az ő saját mérhetetlenül megnőtt hatalmának ura maradni, vagy pedig a hegelii *Tücke des Objekts* babráll ki vele és szatirikusan fondorlatos dialektikával a *homo sapiens* felülmúlhatatlan diadalának eredménye a *homo sapiens*nek és világának megsemmisülése — a mindenható gyilkos apokaliptikusan gyökeres öngyilkossága lesz-e?

Ma ez a kérdés az új év küszöbén. Iszonyú és ugyanakkor — ha volna, akinek, mint az olümposzi isteneknek kívülről vagy fölülről, csak a szemléző szerepe jutott volna ki — komikus is. Mert ahogy szende lányok a virágszirmokat tépdese elmerengve találgatták: szeret? nem szeret? szeret? nem szeret? — úgy a minden látható és annyi legelrejtettebb erők diadalmas tudós ura, a világúri sétákra kiránduló, a Hold és a csillagok látogatására felkészült ember — egyazon személyben a megtestesült tehetetlenség is. Csak szűkölhet, és szűkölve csak elábrándozhat a kérdésen, hogy vajon bekövetkezik-e vagy nem az ő planetáris

méretű öngyilkos gyilkossága? Mert hogy mindennap, a nap bármelyik percében bekövetkezhet, az aligha vitatható. Hatalomtól és a még nagyobb hatalom vágyától deformált államférfiak és hadvezérek magukat mindig is az épeszűeknél eszesebbeknek, a megfontoló józanságnál jobban számítónak, ravaszabbnak tartották, s nem kell egyéb, mint olyan pillanatnyi helyzet, melyet ez vagy az a saját kalkulációi szerint minimálisan kockázatosnak, különlegesen megfelelőnek ítél, s ha hozzá még ez a fajta ravasz még valamiféle személyes megváltó küldetésben is hisz, ha valamiféle Gondviselés választott és ihletett eszközének tartja magát, akkor kigondolhatatlan olyan rémtett, melytől, küldetése tudatában, visszariadna.

Az új év, 1966, az új év. Mennyi esemény! De úgy is mondhatnám: micsoda dermesztő, micsoda *szörnyű* eseménytelenség! Rengeteg tudniillik az újság, a szenzációk tömege, csupa szenzáció — amik azonban egyáltalán nem, még csak csöppet se újdonságok. *Semper idem*. Most is, mint tegnap, az új évben is, mint az imént elmúltban, mindig más és mégis egy és ugyanazon fülsiketítő lárma kíséretében mindig arról, csak arról van szó, rádióban és újságban, csak arról, ami változatlanul magán viseli annak a korszaknak jellegét, melyet Marx a nem igazi emberi történelem, az emberiség történelem *előtti* korszakának minősített. Hiába kerültek a legtávolabbi csillagok kéznyújtásra közel s hiába hogy ami az áthidalható távolságot illeti, a Hold és a Föld között áthidalhatóbb ma a távolság, mint volt alig pár száz év előtt Debrecen és Kalkutta között. Csak közben, mind e szédületes vívmányok árnyékában, nagyhatalmak, államok, fajok, osztályok, határok konfliktusai, történelmi alakulatok, társadalmi érdekeltségek és érdekellentétek teszik a maguk tagadhatatlan realitásával tagadhatatlanul irreálissá *az embert* és teszik pusztá intellektuális fantomná azt a különleges minőséget, amit szép könyvek *az emberinek* neveznek.

Az új év. Mint az ó esztendő. Az ó esztendőben az amerikai repülőgépek az év minden egyes napján nagyobb mennyiségű bombát zúdítottak Észak- és Dél-Vietnamra, mint a második világháború idején bármelyik akciójukban. Mi mindenre nem lesz képes a most kezdődő 1966. évben a békének ez az amerikai hó szerelme, hány százezer tonna robbanó bombában fog még ez a békevágy megnyilatkozni? S a remény, hogy a nemzeti és mindennemű hatalmi politikai problémák helyét a szocializmus határain belül az emberek emberi problémái fogják elfoglalni? Mao Ce-tung úgy találja, hogy a szocializmus győzelméhez fűződött remények körül semmi baj sincs, idővel majd valóra fognak válni, csak ezt megelőzően nem szabad visszariadni egy harmadik, ezúttal atombombás világháborútól. Ellentétben a kishitűekkel, árulókkal és a Gonosz cinkosaival — Mao Ce-tung optimista. Mao Kínájának vagy Kína Mao-jának vezetése alatt a harmadik világháború után meg fog valósulni a kommunista világforgóradalom.

1966-ra ezt a biztatást kaptuk. Ez a biztatás nem biztató. S ha nemcsak a szocializmus eszméje, hanem a paradicsom megvalósításának biztosan célra vezető útja az, amit Mao Ce-tung oly lendületes és oly rendületlen optimizmussal követel és hirdet, akkor ez az út, sőt maga ez az optimizmus is elég ok rá, hogy elsötétüljön láthatárunk. Szentek és

ördögök, bár megszabadítanának végre bennünket mindennemű szent könyvektől, megváltóktól és papjaiktól! Most és mindörökké.

A mai bábeli nyelvzavar nem a soknyelvűségből, hanem abból következik, hogy egy és ugyanaz a szó nem egy és ugyanaz. Mintha a szó meghasonlott volna önmagával. Repülőgépek a békevágó, a béke hő szeretetéből hajtva, fáradhatatlanul — bombáznak és bombáznak. S a béke ilyen békés szóval párosul, mint a szó: offenzíva. S a békeoffenzíva jegyében január 2-án 1966-ban az egyik amerikai békekövet, Harriman, látogatást tett Titónál, de már ugyanezen a napon tovább is repült Delhibe, a másik békekövet, Goldbergnek hívják, már vissza is érkezett Amerikába, miután Olaszországban államférfiakkal és a pápával folytatott megbeszélést a béke érdekében — egy harmadik követ, szintén békekövet, név szerint Williams, nem átalotta a fáradságot, hogy Algériában Bumediannal tanácskozzék a békéről, utána Tuniszba röpült, hogy Burgibát beszélje rá a békére, közben a negyedik békekövet, Murphy máris befejezte ázsiai repülőkörútját, megjárta Koreát, Japánt stb. stb., s már úton is van vissza Amerikába. De Gaulle tíz percig — nyilván valaki az órájára nézett és számolta a perceket —, De Gaulle ugyancsak január 2-án nem kilenc, hanem tíz percig állt gondolataiba mélyedve Vincent Auriol ravatalánál. Mennyi hír, mennyi szenzáció — és semmi újság, *semper idem*. De ugyanaznap este Bécsből a rádión Bach karácsonyi oratóriumának negyedik részét hallgathattam — végre valami, ami új és újság és az marad.

A szavakkal baj van, a szó mintha csakugyan meghasonlott volna önmagával. „Sukarno testvér” — így titulálják honfitársai — egyáltalán nem sütkérezik testvéri indulatok fénykörében. Sukarno testvér birodalmában, Indonéziában, Sukarno testvér állítólagos védelmében, illetőleg az állítólag Sukarno testvér ellen szőtt összeesküvést megtorlandó, Sukarno testvér állítólagos hívei, az ő saját hivatalosan közölt számadataik szerint, rövid pár hét alatt nem kevesebb mint száznolcvan-hétezer embert löttek, illetve vertek agyon. Dél-Afrika, Kongó, Rhodesia — az embernek még csak hallucinálnia se kell hozzá, hogy meg-elevenedjék előtte a pokol. Démonokkal, kínszerszámokkal és az áldozatokkal. S hozzászokunk, észre se vesszük, hogy fogalmak, amik poétikus álomként éltek öntudatunkban, gondolatvilágunkban már csak nemzeti—nemzetközi politikai probléma minőségében bitorolják a helyet, mint például Ciprus szigete, mely Aphrodité helyett, aki a homéroszi himnusz szerint tudvalevően „édes kéjt tölt a halhatatlanok és halandók szívébe”, immár automatikusan Makariosz érseket és szakállát és a török Kücsük szép hangzású nevét, görögök és törökök ellenségeskedését, nagyhatalmak versengését juttatja csak eszünkbe.

A szavak. Az ember és ember között kapcsolat, közeledés és közelség, világos és kölcsönös megértés teremtésére hivatott szavak, rajongó hilt és legjobbak vére által megszentelt szavak is — béke, testvér, igazság —, szegény szavak, értelmüket vesztett vad csatakiáltások lettek. Az eredeti jelentésükben legnagyobb szavak, a legeslegszebb, épp a legeslegszebb szavak — gyermekeknél és aggastyánoknál is védtelenebbek. Hatalom kérdése, hogy ki mit tehet — és még inkább az, hogy ki mit mondhat — büntetlenül.

Egyáltalán, maradt-e még a közéletnek nevezett közhalálban bizonyos szavaknak más szerepük, mint az, hogy csatakiáltásra alkalmasak? Azokat igazolnák-e az események, akik rémségesen alábecsülik az emberek ítélőképességét és általában az emberi értelmet? Azokat igazolnák-e, akik abból indulnak ki, hogy csak minél többször és minél hangosabban kell ismételni, lehetőleg fáradhatatlanul a fülekbe üvöltetni és az újságlapokon vastag nagy betűkkel a szemekbe belerögzíteni a legabszurdabb akármit is — és nincs abszurdum, mely ily módon ne válnék közvéleménytől megszentelt igazsággá? Csak lárma, nagyon nagy, csak *elég* nagy lárma kell, s akkor az ember emberi szava érthetelenné s az ember realitásának emlegetése külön értelmetlenséggé válik, s a mindenható abszurdum jelenlétében az emberi igény és a gondolat, maga az emberi lét mint követelés úgy hat, mint valami együgyűen és groteszkül korszerűtlen fantomatikus csökevény.

A propaganda technikai tökélyének mai fokán, a napilapok, a képeslapok, a rádió és televízió adta lehetőségek korában, mikor a szellem feltartóztathatatlan, mindenüvé elható szabad sugárzása tette fölöslegessé a vándorútra kelt igehirdető apostolokat — paradox módon, épp a propaganda eszközeinek ez a tökéletessége az, ami kompromittálja, hitelétől fosztja meg, kábítószerré, a bourrage de crâne, a maszlagolás, a dehumanizálás piszkos szerszámává züllesztí a szót. A szót és az ügyet, aminek a megnevezésére kellene szolgálnia a szónak.

Ez az, amiről egyet-mást látva, de még többet előre sejtve, több mint fél századdal ezelőtt, pontosan 1909 januárjában írta egy kiváló képességű és érzékenységgű tudós forradalmár, Szabó Ervin:

„Amikor pártok és irányok lényegét meg akarjuk állapítani, óvakodnunk kell attól, hogy programokra, írásokra, elméletekre: — *szavakra* irányítsuk megfigyelésünket. Amit Marx góthai levelében mond: ‚hogy az igazi mozgalom egyetlen lépése többet ér, mint tucatnyi program’ — mélyreható igazság, méltó arra, hogy minden becsületes pártmozgalom jeliséjeül szolgáljon. De bizonyos, hogy ez a jelige is a többi pártelvek sorsára jutna, nevezetesen, hogy csak szürke elmélet maradna, arra való, hogy a párt lobogóján ragyogjon, híveket toborozzon, de a gyakorlatban csak annyira érvényesüljön, amennyire azt a *pártérdek* kívánja.”

S e megállapításokat nyomon követi egy az ilyenmű tudós értekezésekben szokatlan, de épp azért különleges erővel megragadó szubjektív, vallomásszerű sóhaj:

„Valóban, kevés tény tette sok ember számára nehezebben elviselhetővé a közéletet, mint a fennen hirdetett elméletek és a gyakorlati valóság azon meg nem egyezése, amely a mai politikai élet legjellegzetesebb tüneténe.”

Aki ebből arra következtetne, hogy Szabó Ervin nézete szerint a párt-program és az elmélet nem számít, hogy program és elmélet szinte mellékes, mert hiszen program és elmélet úgyis afféle írott malaszt, vagyis csak program és *csak* elmélet — az olyan alaposan értené félre a marxista, a forradalmár, a történettudós Szabó Ervin megállapításait, hogy talán nem is lehet ennél gyökeresebben félreérteni — vagy félre-magyarázni — gondolatot és magatartást.

Nem tudom, Magyarországon megkezdődött-e már Szabó Ervin renezsánsza, s hogy még mindig hat-e Révainak az a negatív ítélete Szabó Ervinről, melyet ő maga sommásan, a csalhatatlan bíró magabiztosságával és ugyanakkor — ez esetben is — a hajdani tanítvány szemmel látható ingerültségével, így formulázott meg:

„Szabó Ervinnek nemcsak szindikalista elmélete hibás, nemcsak a forradalmi munkáspárt szerepének értékelésében tévedett, hanem tévedett a marxizmus államelméletében, tévedett a nemzetközi munkásmozgalom fejlődési irányzatának értékelésében, tévedett az imperializmus értékelésében, tévedett a magyar 48—49-es forradalom elemzésében, és ennek folytán hibás volt a megítélése a magyarországi fejlődés irányáról is... Szabó Ervinnek szinte nincs egyetlen mondata, melyet ne a legéberebb kritikával kellene olvasni.”

Ezzel szemben Szabó Ervin minden elfogulatlan mai olvasója úgy fog jární, mint ahogy én: mindig újra megdöbbsent az éleslátásával, mindig újra magával ragad az autentikusan forradalmi szellemmel párosult tudós módszeressége — és mindennekfölött az, ahogy előre meglátta és előre megrajzolta azokat az eltorzulásokat, melyek a forradalom szellemét, a munkáspártokat a pártbürokrácia elhatalmasodása következtében fenyegetik. Szabó Ervinnek egyik megállapítása, amit Révai mint a „szindikalista” bünbeesés kiáltó bizonyítékát idéz, eképpen hangzik:

„Az állam nemcsak egyszerűen szolgálja, végrehajtó szervezete az uralkodó gazdasági érdekeknek... hanem inkább az államhatalmat kezében tartó bürokrata vagy politikai csoport politikai eszköze.”

Épp ez az antimarxizmus elrettentő példajaként idézett mondat, melyet Szabó Ervin még az első világháború idején írt le, ma már tragikusan tagadhatatlan, tragikusan átélt, népek, közösségek és egyének tragikus tapasztalata a legújabb időkbl.

S mindez akkor jutott eszembe, mikor Predrag Vranickinek a *Vjesnik* újévi számában tett nyilatkozatát olvastam. A nyilatkozatnak azt a részét, mely a Jugoszláv Kommunisták Szövetsége programjának és hétköznapiaink politikai és gazdasági gyakorlatának a viszonyával foglalkozik, oly meggyőzőnek és több szempontból is olyannyira fontosnak vélem, hogy legalábbis részben szó szerint idézem:

„Vitathatatlan, hogy a mi Programunk nagy történelmi dokumentum. Mindazok, akik gondolkodni tudnak, akik marxista, szocialista irányzatot követnek, ebben bizonyára nem kételkednek. Másrészről viszont a Program az program, és más kérdés, hogy milyen következetesen, milyen radikálisan és milyen gyorsasággal valósul meg ez a program. Íme, ez az a kérdés, amely körül, az én véleményem szerint, alapvető nézeteltérések vannak közöttünk, természetesen nem beszélve azokról, akik az önkormányzat ellen vannak. Ami az általános irányt illeti, az mindnyájunk előtt világos. De mint mondtam, magában az elvek keresztülvitelében éles különbségek vannak a felfogások között, bár ugyanakkor e különbségek ellenére, ezek is, azok is tökéletesen a szocialista állásponton lehetnek vagy legalábbis gondolhatják, hogy ez valóban az álláspontjuk...”

Az újságíró azt a kérdést intézte többek között Predrag Vranickihez, hogy tudná-e konkrét példával megvilágítani azt az ellentétet, melyről beszélt és amely, szerinte, azok között élesedik ki mindjobban, akik egy-

formán a Program híveinek vallják magukat. A „kényes” kérdés elől Vranicki nem tért ki:

„Íme, a Nyolcadik Kongresszuson szembeszálltak a bürokratizmusnak egész koncepciójával, de senki nem látta, ki az, aki ellen a kritika irányul. Hogy egyesekről van-e szó vagy egész csoportokról. És természetesen, hogy az ilyen kritikának nincs elég ereje és nem jár kellő eredménnyel, holott eredményes lehetne, hogyha a nézeteknek világosabb és nyíltabb kifejezésével ütköznének össze a különböző nézetek. Amint láthatja, az én számomra egyáltalán nem kétséges a mi általános álláspontjaink igazsága. Mert ezek a mi állásfoglalásaink, általában véve világméretben is a leghaladóbbak és legmélyebben fejezték ki a szocialista mozgalom pozitív tendenciáit. Most épp arról van szó, hogy ki hogyan valósítja meg ezeket a mi programatikus nézeteinket, ki mit gondol, hogy milyen részletekben és milyen gyorsasággal kell őket keresztülvinni és hogy ebben a processzusban milyen mértékben kell a dolgozókra támaszkodnunk...”

Tehát a Programnak, *megfelelő* gyakorlat mellett, döntő jelentősége lehet. A program az esetlegességeken túlmenően összefüggést, tartalmat, értelmet adhat az egész átalakulási forradalmi folyamat legapróbb részleteinek is. A program a maga, az ember emancipációjára törő célkitűzéseivel, egy olyan hatalmas humanisztikus pátozshordozója, mely bujtogatón éli túl még a saját impozáns realizációit is. A program, mennél merészebb, mennél szélesebb és mennél emberibb távlatokat nyit, annál inkább nemcsak irányt jelöl, hanem egyben mindannak, ami megvalósul, a kritikája is. Példa rá a nagy francia forradalom, melynek a programja, épp e program utópisztikus illúziói — a posztulált polgári társadalmi rend mint a testvériség és egyenlőség ünnepi diadala a mindenkire átölelő és felemelő egyetemes szabadság birodalmában —, a programban foglalt illúziók váltak a győzelmes polgári társadalom *ellen* irányuló harcok kritikájának mindmáig szerfölött hatékony fegyvereivé.

A költő jut eszembe, az Ady Endre, aki Debrecenben, meg Nagyváradon újságíróskodva, reménytelen kis vidéki szerkesztőségekben kallódva és robotolva, légykőpéses hazafias olajnyomatokkal felékesített kiskocsmákban lumpolva, a nagyszerű, a csodálatos, az áhított távoli Nyugat szabad, színes, forгатagos életének gyönyöreiről nosztalgikus elvágódással rajzolt ki magának káprázatos álmképeket — és amikor aztán a sivár és hosszú küzdelmes évek álma testet öltött és tapintható testi közelbe került végre Párizs, Nizza, a francia Riviéra, akkor, a hétköznapjait immár Nyugaton élő költő, szinte visszavágyva az időt, mikor még mindez csak vágyálomként élt képzeletében, felsóhajt, és sóhaja panaszos szemrehányásba, vádoló, nem az álmokat, hanem a megvalósulásokat vádoló vallomásba csendül ki:

O Élet, milyen szép minden tájad,
Melyet el nem érünk!

Ez, épp ugyanez a veszély fenyeget *minden* győzelmet, minden győztes forradalmat, tehát a szocialista forradalmakat is. Minden megvalósulást. A küzdelem lázában lelkesítő látomás, minden erő megfeszítésére

serkentő vágyban és akaratban mint eljövendő, nagy holnap él a jövő, és a legborzalmasabb jelen is csak szítja a harci kedvet. Mennél elviselhetetlenebb az, ami van, a képzelet annál igézetesebbé és ígéretesebbé festi ki magának azt, ami a jelen helyén, ha majd egyszer azt diadalmasan elsöpörni sikerül, valósággá lesz.

A jövőnek, melyért a harc folyik, az emocionális kötő ereje, az emocionális erőiben való produktivitása általában sokkalta nagyobb, mint a győztesen kiharcolt jelené. Ha végül a győzelem eredményeképpen az, ami addig a sóvárgott jövőendő volt, a mindennapi konkrét jelen összetett képében, mint szürke hétköznapiak lépten-nyomon tapasztalható bajai, korlátai, problémái, bosszúságok és akadályok összessége bontakozik ki, akkor előbb-utóbb akuttá válik a veszély, hogy a dezillúzió, a csalódás, a fáradtság, a beletörődés és az elközömbösülés hatalmasodjék el és ezzel együtt konvencionális külsőségek, dekoratív, de eredeti emocionális tartalmukat elvesztett jelképekké és benső hitelüket veszített szószátyár jelszavakká váljanak az egykori harc egykor eleven szimbólumai, eleven igazságai és eleven morális emberi tartalmai.

Az eredeti forradalmi lendületnek ez az elzsidbadása, ez a benső és külső passzivizálódás csak sietteti, hogy fölülkerekedjék és hamarosan mindenhatóvá válják az a kormányzó hierarchia, mely a győztes forradalom nevében, de semmiképp se a forradalom szellemében kisajátítja az intézkedés, rendelkezés, az ellenőrzés, a jutalmazás és megtorlás kizárólagos jogát — és a kizárólagos hatáskörrel együtt járó kizárólagos kiváltságokat is. A hivatásos forradalmárokból a forradalom hivatásos gondviselőinek, főpapjainak és papjainak egy különleges szférája és — különböző rangfokozatokban — a hivatásos hatalmi szervei alakulnak ki.

Amily mértékben ez a felsőbb hatalmi szféra kialakul és állandósul, olyan mértékben válik legfőbb ideállá, a győztes forradalom legfőbb ideáljává, a konformizmus, azaz a szófogadó és buzgó szocialista alattvaló. S ezzel együtt, a győztes forradalomnak ettől a légkörétől elválaszthatatlanul az ügyesen alkalmazkodók, a jó bizonyítványt, a kegyeket keresők, a minden felsőbb helyről jött jelszót tele torokból fíradhatatlanul ismétlők, a minden intézkedésre versenyt éljenzők és bólogatók, minden önálló kritikus gondolatot bűnként megbélyegző hivatásos tapsolók serege.

Nem hiszem, hogy van győztes forradalom, mely eleve immunis a deformálódásnak ezzel a veszélyével szemben.

Predrag Vranicki épp ezért joggal emeli ki a jugoszláv kommunisták programjának korszakalkotó jelentőségét. A szocialista országok között Jugoszlávia kommunistái az elsők, akik olyan programot dolgoztak ki, amely már nemcsak a kapitalizmusnak, hanem magának a szocialista államhatalomnak is mint etatisztikus és bürokratikus rendszernek a kritikáját foglalja magában és a módszert is megjelöli a forradalom eredeti humánus tartalmai eltorzulásainak a kiküszöbölésére. Ez az első olyan kommunista pártprogram, mely felveti a kérdést és feleletet is ad a kérdésre, hogy miként lehet a győztes forradalmat *intézményesen* immunissá tenni az embert alattvalóvá degradáló, a társadalmi és szellemi életet megnyomorító „szocialista” államhatalom és államapparátus kialakulásának veszélyével szemben.

Az volt a szerencsénk — ma már nyilvánvaló, hogy ez szerencsénk volt — hogy röviddel a győzelem után, összeütközésbe kerültünk egy szocialista nagyhatalom hegemónisztikus állami bürokráciájával és ennek következtében, a sikeres ellenállás érdekében, a magunk létének új formákat és új tartalmakat kellett teremtenünk.

Mit jelent ez a jugoszláv szocialista paradoxon, hogy a győztes forradalom által létrejött államhatalom a maga programjának és feladatának vallja, hogy önmaga hatáskörét lehető leggyorsabban lehetőleg minimálisra redukálja s e programatikus feladat megvalósítása érdekében arra szólítja fel polgárait, hogy a legkülönbözőbb öngazgatási szervezetei kiépítésével, ez önkormányzati szervek sikeres működéséről gondoskodva, központi állami irányítások, intézkedések, rendeletek és beavatkozások objektumaiból emancipált szubjektumokká válva sietessék az államhatalom elhalását?

Az ilyen program nem annak az apoteózis, ami megvalósult jelen, hanem épp ellenkezőleg, kritikája a jelennek, túlmutat azon, mint valamin, amit kívánatos, lehet és kell lényegesen új formákkal és lényegesen új irányban túlhaladni. A jelen ezzel megszűnik az a bizonyos „táj” lenni, melyet „elértünk”. Nem megérkeztünk, hanem — a jelenbeli megvalósulásoknak az értéke és érdeme épp az, hogy új távlatok jegyében végre útra kelhetünk.

Ez a program a jelen emberét nem annyira egy majdan bekövetkező jövődönnek a csábító víziójával, hanem mindenekelőtt egy újonnan felszított elégedetlenséggel és igénnyel gazdagítja — gazdagítja és nyugtalanítja, követelőbbé teszi, mint valaha is volt, elégedetlenné teszi azaz, hogy egy sorsát intéző és fölötte örködő „szocialista” állam és államhivatalnokok gondviselő tevékenységének objektuma, fölébe rendelt hatalmak függvénye maradjon, igényévé teszi, hogy saját személyes belátása, saját, személyes tevékenysége és felelősségérzete szerint vegye ki részét a saját közössége ügyeinek és a saját sorsának megformálásából és irányításából.

Itt kezdődnek azonban azok a bizonyos „lappáliák”, melyek végül is döntő jelentőségűek. A program, még a legnagyobb és legmeggyőzőbben megindokolt program is, bármennyire előfeltétele a célirányos és koordinált társadalmi és egyéni erőfeszítéseknek, a programhoz azonkívül emberek is kellenek. A program önmagában tudatos társadalmi és egyéni erőfeszítések nélkül egyetlenegy központi és központosító állami szervet, állami hatóságot, sőt egyetlenegy aktákat gyártó és a közösség életét akták záporával irányító közigazgatási és politikai mandarint se, csak hajszálnyira se mozdít ki uralkodó helyzetéből. És nem azért, vagy legalábbis nem hiszem, hogy csak azért, mert a bürokrácia mindenáron bürokrácia akar maradni.

Személyes emlékekre hivatkozhatom. Immár meglehetősen hosszú és meglehetősen eseményes életem során volt alkalmam észrevenni és nemegyszer el-elcsodálkozni azon, hogy milyen különös és elháríthatatlan következetességgel, úgyszólván egyéni akarattól független automatizmusmal lép működésbe minden hatalmi szerv. Kezdhethetném az első világháború idején, a szabadkai 6-os honvédlaktanyában szerzett tapasztalataimon. Ott a magam bőrén kellett megtanulnom, hogy a tegnap még csendesnek, szerénynek és szolgálatkésznek ismert kis szatócs vagy az

ügyvéd, aki civilben korán kopaszodó családapa, szelid és szolid polgár volt s legfeljebb délutánonként, a szokásos kávéházi kártyapartijai közben, árult el némi temperamentumot, ez a szatócs és ez az ügyvéd mint lett egyszerre felismerhetetlenül másvalakivé a kaszárnyaudvaron, amint egyszerre altisztté illetve tisztí ranggal, mások, rangtalanok, közkatonák fölé helyezett hatalmi pozíciót képviselt. És folytathatnám konkrét élmények felsorolásával forradalom és ellenforradalom idejéből, élményekkel, melyek egyetemlegesen bizonyítják, hogy a hatalmi helyzetek általában önműködően fölébe nőnek az embereknek, akik pillanatnyilag birtokosai, valójában egyben birtokai is hivatalos hatalmuknak. Van a hatalom és hatalmat gyakorló egyén viszonyában valami, amit nem volna túlzás démonikusnak nevezni, mert úgy látszik, hogy mennél inkább azonosul az ember „a pozíciójával”, annál inkább elveszti önmagát, az önmagával való eredeti közvetlen azonosságát.

A *Magyar Szóban* olvasom, hogy egy vajdasági gyárban rajtakaptak egy munkást a lopáson. Rábizonyították, hogy már hosszabb ideje lopkodja a gyárból a nyersanyagot. A munkás-önigazgatás elvének megfelelően a munkásoknak kellett elhatározniuk, hogy elbocsátják-e vagy sem a rendszeres tolvajlásban bűnös munkástársukat. A gyár munkásai titkos szavazással úgy döntöttek, hogy a leleplezett tolvaj továbbra is a gyárban, munkahelyén marad.

Érv az önigazgatás ellen? Bizonyíték, hogy nálunk a munkásság többsége még nem érett meg az önigazgatásra? Akiknek áttekintésük van arról, hogy mennyi hibás, elhamarkodott, az üzemnek és a szélesebb közönségnek érdekei ellen való határozatokat hoznak az üzemeiket igazgató munkások, bizonytal tudnának a vajdasági gyár munkásainak határozatához hasonló és annál is cifrább döntésekről is sokat beszélni. Hogy a gyár valamely tőkésé-e, vagy pedig állami tulajdon, még ha az államot szocialista államnak is nevezik, a gyárat a dolgozók óriási többsége nem a magáénak, hanem pusztán munkahelyének tudja és érzi. Ahhoz, hogy a magáénak érezze, felelősségtudattal a közösség és ettől elválaszthatatlanul a saját személyes jóléte iránt, csak egy út van, ha egyáltalán van: ha nem fosztják meg a saját belátása szerint való döntés jogától, tehát nem a hibás és káros döntések jogától sem.

A nép teendőit elrendelő, a nép ellátásáról, nézeteinek és gondolatainak irányításáról autoritativ gondoskodó szocialista állam hatalmi szerveinek hatáskörét mindinkább a szocialista közösséget alkotó önigazgatási szervek, életfeltételeiket és anyagi és szellemi életüket önállóan formáló társadalmi sejtek, kisebb és nagyobb kollektívumok veszik át: ez a szocializmus jugoszláv értelmezése, ez a jugoszláv szocialista program. Vezető politikusaink beszédeiben és nyilatkozataiban s hasonlóképpen sajtónkban — e programnak megfelelően — a leggyakrabban visszatérő fogalmak s a legtöbbször hangoztatott követelmények: a deetatizálódás, a bürokrácia elleni küzdelem, az önigazgatás és a vélemények szabad harcának a szükségessége és követelése.

Ámde az önigazgatás elvén épülő új rendszer pillanatnyilag meglehetősen komplikálja a nagy társadalmi és termelési mechanizmus eredményes működését; új problémák keletkeznek, zavarok, konfliktusok, elakadások, akadályok, s mindennek tetejében még itt is, ott is, egyetemeken és folyóiratokban jelentkeznek csoportok és egyesek, akik a

programra hivatkozva hangoztatják a maguk nézeteit, bírálják, vitatkoznak, követeléseket támasztanak, kifogásolnak és helytelenítnek állami intézkedéseket, nyilvánosan rosszallják hivatalos személyek hivatalos nézeteit és felfogásait.

„Odafönt”, a hatalmi szervek és hivatalok szférájában természetesen akadnak személyiségek, akiknek a töméntelen sok nehézség láttán, s mennél inkább szaporodnak a nehézségek, annál inkább, annál sűrűbben jut eszükbe, hogy mennyivel rövidebb, hathatósabb és kényelmesebb módja az ügyek intézésének az, amit ma minálunk „adminisztratív módszereknek” szoktak nevezni: kiadni a parancsot és megfelelő fenyegetések, megtorlások és büntetések alkalmazásával keresztülvinni, hogy az odafent hozott rendeletet „odalent” fegyelmезetten végrehajtsák. S ami a hivatalos és hivatali tekintélyeket bíráló okvetetlenkedőket illeti, természetesen fel-felmerül „odafönt” a hatalom atavisztikus ábrándjaként a mindent orvosló, legalábbis pillanatnyilag csendet teremtő talizmán, ti. a jó szoros szájkosár, mely biztosítaná a türelmetlenség és okozkodók meghunyászkodása mellett a fönt elhatározott konstruktív tervek zavartalan megvalósítását. Az öngazgatás, a deatizálódás, az antibürokratizmus és a vélemények szabad harcának szép programja attól még megmaradhatna továbbra is szépnek és programnak, afféle meghatározatlanul távoli csodás jövő számára megőrzendő, lelkesítő és megnyugtató szónoklatokra alkalmat adó ereklyének.

A program nagyszerűségébe és szépségébe nem szabad belefeledkezni, a program aktuálissá tett egy harcot, a kritika harcát minden vonatkozásban és épp a cél érdekében, hogy a programpontokat a valóság testében konkretizáljuk, s ehhez konkrét személyeket és konkrét intézkedéseket kell nyilvánosan bírálni, mert nem mindegy, hogy sikerül-e meggyorsítani az időt, és nem mindegy, hogy az ember és a gondolat emancipációja megmarad-e a jövő zenéjének, vagy pedig máris látható és siettetendő folyamatként lesz része jelenbeli életünknek.

Sose tudtam megérteni, hogy mi az az együgyűség, mely az evangéliumok szerint üdvözít, és éppígy fölfoghatatlan maradt számomra a *sancta simplicitas* fogalma is. De annál inkább értem és átérzem, hogy nem is az a legfontosabb, hogy mennyiben indokolt és jogos-e egy bizonyos *intellektuális* türelmetlenség, mely elébe szalad a szükségszerűségek diktálta történelmi menetrendnek. Ez a türelmetlenség a legtermékenyebb intellektuális indulatok közül való s nélküle hiányozna az életből a forradalmi dinamika, a veszélyes, a követelő és alkotó ábránd, az anticipáció. S ahogy nem értem az együgyűség dicséretét, ahogy szinte sértésként hat a szó a *sancta simplicitas*-ról — egész lényemmel hálásan érzem át, hogy igenis van s hogy hozzátartozik az emberi értelemhez a *sancta impatientia*.

A zágrábi *Vjesnik*-ben olvasom a Tanjug moszkvai jelentését a Komszomol Központi Vezetősége első titkárának, Szegej Pavlovnak a Komszomol Központi Vezetősége plenáris ülésén tartott záróbeszédéről, melyben az „élesen bírálta a szovjet irodalomban és művészetben jelentkező némely irányzatokat, melyek, az ő szavai szerint, nem segítenek a szovjet ifjúságnak, hogy a jelenkor több jelenségét tárgyilagosan fogja föl és hogy helyes eszmei álláspontokat tegyen magáévá”.

A meglehetősen részletes beszámolóból megtudtam, hogy a Komszomol első titkára, Szergej Pavlov „különösen bírálta a *Novy Mir* című folyóiratot, melynek élén a költő Tvardovszkij áll, és a *Junoszt* című folyóiratot, melynek főszerkesztője Borisz Poljevoj”, és pedig azért bírálta őket élesen, mert hasábjaikon nagy nyilvánosságot biztosítanak a sztalin koncentrációs táborokról szóló irodalomnak, amit a Szovjetunióban „láger-irodalomnak” szoktak nevezni.

Az első titkár kijelentette erről a láger-irodalomról, hogy „lehetetlen, hogy ne aggasszon az, hogy igazi hősök és emberek helyett, akik képesek az aktív működésre, az írók olyan politikailag amorf személyiségekkel kezdenek foglalkozni, akik begubózkodtak a maguk egyéni élményeikbe és akik az ő társadalmi és polgári passzivitásukban bűvészmutatványokkal kápráztatnak”.

Arról is beszél a Komszomol Központi Vezetőségének első titkára, hogy „az utóbbi időben mind gyakoribbak lettek a támadások a szocialista realizmus ellen és hogy kétértelműen nyilatkoznak némelyek az igazságról és a művészetről”.

A *Vjesnik* a Tanjug nyomán ennek az állításnak az illusztrálására idézőjelben, tehát nyilván szó szerint idézi Szergej Pavlov következő mondatait:

„Olyan nézetek jelentkeztek, melyek szerint a művészi munkákat maguknak a művészeknek kell értékelniük... Az ilyen fajta nézetek nem újak, de nyugtalanító, hogy bizonygatva és át-átfestve ezeket a nézeteket bizonyos személyek mind aktívabban tolják előtérbe, és támogatják és igazságukat bizonygatják”.

Pavlov véleménye szerint hatékonyabban kellene támogatni azokat az írókat, zeneszerzőket, művészeket és filmembereket, akik „szilárdan állnak a párt álláspontján és akik munkáikban a szocialista realizmus módszerét alkalmazzák”.

Nem idézem az érdekes tudósítás minden részletét, hanem csak még a Komszomol Központi Vezetősége eme plenáris ülésének Szergej Pavlov indítványára hozott határozatát:

„Elhatározták, hogy a lenini Komszomol díjakat fog létesíteni irodalmi és művészeti alkotások kitüntetésére. Ezekkel jutalmazták majd azokat a szerzőket, kik műveikkel a legjobb módon fogják az ifjúságot a kommunista eszményekben való hitre, a haza iránti odaadásra, az ellenség gyűlöletére, akaraterőre, bátorságra, merészségre és kitartásra nevelni”.

Ivan Karamazov, mint emlékezetes, ollóval a kezében olvasott újságot. A lapokból az emberi kegyetlenségről, illetve emberi kínokról és főleg a gyámoltalan gyermekeken elkövetett gazságokról beszámoló napilíreket vágta ki. Ezzel a gyűjteményével, a *corpus delicti* e különös halmazával ő, mint valami prométheuszi főügyész a vádlottak padjára ültette a rendetlen világrendet és azt a bizonyos istent, aki, megteremtven a világot, az ótestamentum tanúsága szerint, olyan önelégülten, mint ahogy csak kontárok nézik a művüket, nézett a művére, és „látta, hogy jó”. És persze, Ivan Karamazov, a vádlottak padjára ültette önmagát is azért, mert mégis hinni szeretett volna az istenben, akiben pedig nem hitt. (E szenvedélyes gyűjtő kollekciójában Dosztojevskij különös módon nem szerepelteti a fantáziátlan emberi butaság doku-

mentumait, holott ez a butaság nem kevésbé pusztító a gonosz indulatoknál.)

Egy regény regénye címen könyv alakban is megjelent moszkvai naplóm tanúsága szerint, 1935—37-ig nem metafizikai szándékkal ugyan, de szintén szokásom lett, hogy ki-kivágjam az újságokból és beleragasszam naplójegyzeteim közé a híreket, cikkeket, meg fényképeket, melyek különösen megragadták figyelmemet.

Réges-rég felhagytam ezzel az egykori, tulajdonképp nem is rossz szokásommal. Az új, az 1966. esztendő küszöbén, 1965. december 30-án azonban önkéntelenül is olló után nyúltam az imént idézett, a Komszomol Központi Vezetőségének plenáris üléséről beszámoló Tanjug-jelentés olvasása után. Nehogy az esetleg elkallódjék a múlt idő múlt emlékei közt. S így szerencsére, most az új esztendőben, itt van előttem, megmaradt, velem maradt, és mint ahogy a francia köztársaság jelenlegi elnöke, De Gaulle tábornok az egykori köztársasági elnök, Vincent Auriol ravatalánál tíz percig, úgy én is akár félóráig is magamba szállhatok és elmélyedhetek a Komszomol Központi Vezetőségének plenáris üléséről szóló tudósításba. Van miért magamba szállnom.

Idestova húsz éve *Kulturális örökség és szocialista realizmus* címen terjedelmes apologetikus tanulmányt írtam és publikáltam. Régen volt. Akkor kötelezőnek éreztem, hogy, bár a magam módján, de védelmére keljek én is a szocialista realizmusnak. Alaptalan vádnak minősíttem az állítást, hogy „a szocialista realizmus követelményei ellenkeznek a művészi alkotás természetével és lényeges feltételeivel, hogy korlátozzák a művész emberi szélességét, hogy megfosztják a művészt egyéniségétől, és egyenruhába kényszerítik a művészetet”. Bebizonyítottam, hogy nem így van. S kevésbé ügyesen, mint napjainkban Garaudy az ő parttalan realizmusával, valami olyat próbáltam, hogy úgy mentsem és magyarazzam meg magamnak és másnak a szocialista realizmus elvét és követelményét, hogy abban, mint a vízözön idején Noé bárkájában, Gilgamestől Rimbaud-ig minden, ami jó és szép, megtalálja a maga „történelmi” helyét. S noha konformista igyekezetemben még Jozsip Viszarionovics Sztalint is idéztem, az én szocialista realizmusomnak volt egy gyógyíthatatlan fogyatékosága, ami mindjárt magából a tanulmány élén álló Bjelinszkij-mottóból is kitűnik:

„A költészetnek ki kell fejeznie az életet és pedig a szó legszélesebb értelmében, tehát az egész világot, az anyagot és a morálisat is. Erre az embert csak a gondolat képesítheti. De hogy az élet kifejezése legyen, a költészetnek ahhoz mindenekelőtt költészetnek kell lennie”.

Ma is, vén fejjel is egyetértek Bjelinszkij akkor mottóul választott megállapításával. Annyira, mint amennyire nem értek egyet hajdani *Kulturális örökség és szocialista realizmus* című értekezésemmel. Már azért se, mert együgyűen ez utóbbi abból indult ki, hogy a szocialista társadalom művészetéről és egyáltalán művészeti követelményekről, művészeti problémákról van szó ott, ahol, míg szocialista realizmusról beszélnek, legkevésbé épp a művészetéről van szó, hanem igenis arról, hogy mint mindent, úgy a művész munkáját is esztétikai célokkal és értékekkel szemben közömbös politikai és uralmi célok szolgálatába állítsák.

Szergej Pavlov különb legény, mint voltam én, aki úgy szerettem volna igazhitű lenni, hogy közben hű maradjak individualista eretnek szerelmeimhez is. Nem hiába mondatott meg a hegyi beszédben: „Senki sem szolgálhat két úrnak”. Népiesen ezt úgy fejezik ki, hogy nem lehet hogy a kecske is jóllakjék és a káposzta is megmaradjon. Szergej Pavlov következetes. Szergej Pavlovnak van igaza. Vagy — vagy. És döntött. E döntése értelmében az, hogy néhány százezer és milliányi megkínzott ember elvtársaik jóvoltából hosszú éveken át raboskodott különböző, a klíma és az emberi méltóság tisztelete szempontjából kedvezőnek semmiképp se minősíthető gyűjtőtáborokban — ez a kétségtelenül maradandóan kimeríthetetlen, kísértetiesen nagy, izgató téma, mely fantasztikus, mint maga a realitás és reálisabb a fantázia minden lehetséges termékénél — Szergej Pavlov döntése szerint nem lehet témája a szocialista módon realista irodalomnak. Szerinte az ilyen lágerlakók „begubózkodtak egyéni élményeikbe”, és hibáztatja, hogy művészeti értékek kérdésében nem politikusok, hanem „némelyek szerint” művészek és hozzáértő műértők legyenek illetékesek, és épp ezért véli úgy, hogy a láger-irodalom és az ilyen eltévelyedések ellenszereként jutalmakkal kell produkcióra serkenteni azokat, akik a szocialista realizmus módszerét a „legjobb módon” alkalmazva az ifjúságot hazafiságra, az állam érdekeinek megfelelően fogják az ellenség gyűlöletére, akaraterőre, kitartásra stb. stb. nevelni. Szergej Pavlov nem vonja kétségbe, hogy szakmájabeli kérdésekben a szakembert illeti a döntő szó vagyis hogy a suszter jobban ért a cipő minőségének megítéléséhez, mint például a tudós szociológus, de a költészet és általában a művészet — szerinte — kivétel, és ezért kétértelműséggel, a párt álláspontjával való szembehelyezkedéssel vádolja azokat az egykori lágerlakókat, akik ottani élményeikről írnak és azokat a nyugtalanító költőket és művészeket, akik úgy vélik, hogy költészetben és általában a művészet kérdéseiben nem a politikusok, hanem költők és művészek a szakemberek.

Kétségtelenül jól teszi a Tanjug és vele együtt napilapjaink, hogyha mint a nagyvilág egyéb eseményeiről és érdekességeiről, arról is tájékoztatják a jugoszláviai olvasót, hogy mik Szergej Pavlovnak, a Komszomol Központi Vezetősége első titkárának nézetei, irodalommal és művészettel szemben támasztott követelményei, s hogy ennek megfelelően milyen irányelveket követ a Komszomol Központi Vezetősége az ő irodalom- és művészetpolitikájában. Nem árt, sőt hasznos is lehet erről a jugoszláviai olvasónak értesülni. Már azért is, mert lehetőleg ismerni kell a világot, lehetőleg minden részét a világnak, melynek mi is része vagyunk, melyben élünk.

Ami a mi „irodalompolitikánkat”, a jugoszláviai irodalom- és művészetpolitikát illeti — nálunk, hál istennek, ilyesmi nincsen, s amennyiben még van, igyekszünk, hogy ne legyen. Nálunk nincs semmiféle hatóságilag vagy párt által irányított irodalom- és művészetpolitika. Nálunk, még a háború előtt, a *Pečat* című folyóirat harcba szállt minden olyan irodalompolitika ellen, mely az irodalmat bármiféle utilitáris céloknak akarná alárendelni. A *Pečat* annak idején eretneknek bélyegzett irodalmi és művészeti elvei, az 1948. évtől számítva, mindinkább a jugoszláviai kulturális élet, a költészet és művészet magától értetődő, úgyszólván légköri alapigazságaivá váltak. A háború előtti *Pečat* anti-

cipált egy nálunk 1948-cal kezdődő s azóta, az évek során egyre egyértelműbben diadalmaskodó, a szocialista realizmussal ellentétes irányú szocialista fejlődést.

Épp ezért szembeötlő, hogy a zágrábi *Vjesnik* a Tanjug jelentését a Komszomol Központi Vezetőségének plénumáról, illetve Szergej Pavlov beszédéről a következő nagy vastagbetűs címmel közölte:

A KÉTÉRTELMŰSÉG KRITIKÁJA

Érthető, hogy annak a *Vjesnik*nek a szerkesztősége, amely *Vjesnik* Horvátország Dolgozó Népe Szocialista Szövetségének lapja, kitér az elől, hogy bármiféle vitába is bocsátkozzék vagy bírálatot mondjon más ország olyan belügyeiről, mint amilyen ebben az esetben a Komszomol Központi Vezetőségének és első titkárának irodalom- és művészetpolitikája. Ebből azonban nem következik, hogy a *Vjesnik* szerkesztőségének azt a látszatot kell keltenie, mintha Szergej Pavlov expozéját — a kétértelműség kritikájának tekintené. Szergej Pavlov kritikája egyértelmű, de legkevésbé se valamiféle kétértelműségnek, hanem a sztalin korszak légereit, a sztalin gyűjtőtáborok egykori rabjainak élményeit szóvá tevő irodalomnak s általában élményeik és egyéni alkatuk által meghatározott benső imperativusukat követő („begubózó”) íróknak és művészeknek és műveiknek — nem is annyira kritikája, mint apodiktikus elítélése. Hogy ezt a zágrábi *Vjesnik* vastag betűkkel mint a kétértelműség kritikáját tálalja olvasói elé, az nem tárgyilagos hírszolgálat, mert könnyen úgy érthető vagy — reméljük — félreérthető, mintha a zágrábi lap is állást foglalna — egyáltalán nem kétértelműen, de viszont semmiképp se egyértelműen az irodalmi és művészi alkotás szabadsága tiszteletének a szellemében.

Minthogy ilyképp úgylis szóba került a „kétértelműség” és „a kétértelműség kritikája”, érdemes még egy pillanatra — és megint hazai vonatkozásban — elidőzni nem is annyira a két-, hanem a sokértelműség egyik szembeszökő, sajnálatos és tanulságos példájánál.

Némelyek szerint nálunk „a piac felvevő képességéhez képest” túl sok könyv jelenik meg: a könyvet éppúgy árunak vagyis „kifizetődő” vagy nem kifizetődő piaci cikkeknek kell tekinteni, mint a termelési mechanizmus egyéb produktumait. — A kulturális értékeknek, vagy éppen az ún. szocialista kultúrának ilyen értékelése és értékmérése, enyhén szólva nincs összhangban a kulturális értékek megbecsülésének szellemével és semmiféle, az emberi szellem nevét megérdemlő szellemmel. Szerencsére azonban az írók továbbra is írnak és, ámbátor nem minden esetben szerencsére, a könyvek továbbra is meg-megjelennek.

A „fogyasztók”, azaz a valóságos valamint a potenciális olvasók, a könyv valóságos és potenciális vásárlóközönsége a napi- és hetilapok olvasóinak szélesebb rétegeiből is regrutálódhatnak; az emberek az újságból értesülnek — vagy legalábbis az újságokból kellene hogy értesüljenek — arról, hogy milyen könyvek kerülnek „piacra”. És — ugyancsak az újságjuk vagy még inkább újságjuk ún. kultúrrovata, sőt annak is egy-egy meghatározott munkatársa neve iránt való szemé-

lyes jellegű bizalom jegyében történhetne meg az elhatározás egy-egy könyv elolvasására illetőleg megvásárlására. Az újságolvasónak feltételeznie kell a kulturális eseményeket éber figyelemmel kísérő, kommentáló és értékelő rovat munkatársainak hozzáértését és felelősségérzését. Az újságolvasó tőlük reméli a megbízható útbaigazítást, a válogatás munkájának elvégzését a könyvek között, a kultúrrovatot többek között azért is olvassa, mert reméli, hogy abból megtudja, mi az, amit érdemes megszereznie és mi az, ami nem érné meg a rá fordított pénz- és időbeli költséget.

Élénken elképzelem a szegény útbaigazító értékelést váró újságolvasó tanácstalanságát, aki a zágrábi *Vjesnik* 1966. január 23-i számából óhajtott megtudni, hogy az új évben megjelent sok könyv közül egy bizonyos regényt, azt, melyet „tudományos, kulturális és közéletünk kimagasló személyisége” írt, érdemes-e elolvasnia vagy sem. Első érthetetlen és kellemetlen meglepetés, ami éri, hogy noha a szóban forgó regényt a lap szerint „tudományos, kulturális és közéletünk kimagasló személyisége” írta — épp az erről a regényről szóló bírálatért, illetve útbaigazításért — nem lehet megtudni, hogy személy szerint kicsoda vállalja a felelősséget. A cikk alatt, mely közéletünk kimagasló személyiségének regényéről szól, nem található a cikk írójának neve, sőt a legcsekélyebb utalás sincs arra, hogy ki az, akinek a véleményéről a fentiekben az olvasó tudomást szerezhet. Mint vélekedjek a jámbor olvasó az olyan véleményről, melyet a vélemény írója úgy közöl, hogy ő maga nem vállal a saját véleményével személy szerint szolidaritást, sőt konspiratív módon elbújik azok elől, akik természetszerűen szeretnék tudni, sőt joguk volna tudni, hogy ki az, akinek a véleményével van szerencsájük megismerkedni. A komplikációk azonban ezzel csak kezdődnek. Az olvasó ugyanis egy szöveggel kerül szembe, mely mintha azért íródott volna, hogy vélemény helyett, bár a vélemény névtelen, kitérjen a véleményadás kötelezettsége elől:

„Tudományos, kulturális és közéletünk eme kimagasló személyiségének regénye úgy bontakozik ki előttünk, mint egy merész és szatirikus tendencia eredménye. A szimbolisztikus és realizisztikus előadásnak szimbiózisában... (a szerző neve) éles kritikus szűrőn keresztül élénk tárja ironikus és allegorikus alakban azt, ami ma a mi új prózánkban egyedülálló. Bonyolítva különböző alakjainak sorsát, akik a háború tüzen keresztülmenve ma a megváltozott viszonyok között, újra próbára tételnek, holott e megváltozott viszonyok se követelnek kevésbé érett etikai profilt minden egyes embertől, a szerző megoldja a mai emberek problémáinak néhány sorsdöntő csomóját”.

A regény ez első mondatok után ítélve semmivel és mindennel biztat, mert aki ebből a halandzsából bármire is következtetni tud azonkívül, hogy az író, a bírálat írója írástudatlanságára lehet belőle következtetni — ember legyen a talpán. De mintha egyszerre felengedne a bírálat írója stílusában a tisztelet vagy a zavar görcse, megtudunk valamit mégis a kimagasló személyiség regényének legalábbis a színhelyéről:

„Kibontakoztatva egy nagy gyár kollektívumában adódó helyzeteket, (szerző neve) beleveti magát a mi problémáink, hibáink és eltorzulásaink szatirikus víziójába, és megkísérli egy situáció negatív tükrözése által megrajzolni annak a pozitív profilját”.

Az egyetlen fix pont a gyár nagy kollektívuma, de minden további szó negatív tükrözése egy elmezavarnak, melyről aligha tudna bárki is „pozitív profilt rajzolni”. A kultúrrovat a továbbiakban szóról szóra így igazítja útba a kimagasló személyiség regénye iránt érdeklődő nyájas olvasót:

„Gáncsvetések, kelepccék, gerinctelenség, házasságtörések, csalások, tehát szituációk, amelyeken az emberi tisztesség érett mértékével kell úrrá lenni. (Szerző neve)... szembeállítja hőseit a háború viharában átélt etikai megpróbáltatásaival és hatékonyan megmutatja mindazokat a transzformációkat, amiket az új és más idők magukkal hoznak. Mindazonáltal, (szerző neve) ironikus és satirikus hangja jelentékenyen tompítva van a metaforikus, allegorikus és szimbolikus struktúra által, melyet elbeszélési módjában alkalmaz és amelyben gyakran nem sikerült neki kellő mértéket tartania. (Szerző neve) allúzióinak valóságos éle, mérésége és tényleges ráismerhetősége ily módon gyakran elvész, és ezáltal enyhül az ő kérdéseinek igazi metsző éle”.

Ilyen temérdek sok szó után az útbaigazítást váró olvasó a kultúrrovatból még mindig nem tudja meg, hogy voltaképpen mit gondol a cikk írója, a névtelen, a neves közéleti személyiség könyvéről, ajánlja-e olvasásra vagy sem. S ha most még a cikk végső konklúzióját és befejező, utolsó mondatát is elolvassa, akkor valósággal azzal az érzéssel fogja letenni az újságot, hogy se igent, se nemet, hanem valami dodonaian rejtélyes kinyilatkoztatást olvasott:

„(Szerző neve) könyve a jelenkori horvát irodalomban egy tendenciát mutat, melynek kétségtől kivehetően kifejezettebben kellene jelen lennie”.

Aligha lesz olyan olvasó, aki nem osztja a véleményemet, hogy egy olyan tekintélyes lapnak, mint a zágrábi *Vjesnik*nek a kultúrrovata nagyobb egyértelműséggel tartozik olvasóinak. Függetlenül attól, hogy tudományos, kulturális és közéletünk kimagasló személyiségének avagy egyszerűen csak egy írónak a regényéről van szó.

Bizonyára tapasztalták mások is, akik tartósan és némi intenzitással adták át magukat valamely szenvedélynek, problémának, gondolatmenetnek vagy vizsgálódásnak, hogy egyszerre csak szinte mindenki és minden, ami az útjukba téved vagy szemük elé kerül, azt az ő kérdésüket példázza, azzal az ő kérdésükkel függ össze, azt az ő kérdésüket világítja meg váratlanul és új meg új oldalról. Mintha maga a kérdés, mely lefoglal bennünket, valami sajátos vonzóerővel hatna mindenre, amivel kapcsolatban van, illetőleg arra kényszerítene mindent és mindenkit, hogy vele kapcsolatba hozhatóvá váljék. Addig élünk együtt egy-egy kérdéssel, gondolattal, vágygal, tervvel, míg végül is mindennek, amihez hozzáérünk, mindenkinek, akivel találkozunk, valami módon termékenyen kell bekapcsolódnia ebbe a bennünket is elvarázsló varázslatos körünkbe. A véletlen is önkéntelenül ez általunk teremtettség szükségesség törvényének lesz alávetve. A legmerészebb, legmegdöbbentőbb — és legszebb hasonlatok és metaforák titkának megfejtése alighanem a léleknek ebben az imperializmusában, ebben a spontánul hódító kedvű, mindent egy centrumra vonatkozó expanzivitásában rejlik.

Newtonnak az a bizonyos almája, mely a fáról hullva felfedeztette vele a nehézkedés törvényét, voltaképpen a hasonlat funkcióját teljesítette egy, a szemlélőben már élő koncepció kisugárzásaképp. Merném megkockáztatni az állítást, hogy minden intenzívebb szellemi élet a spontán poézisnek egy fajtája; akárcsak az Énekek énekében a látható világ minden részlete egyszerre önmaga, de azonkívül valami másnak is példázata, megvilágítása és kidomborítása. A juhok serege, a pomagránát, a Dávid tornya, minden arról az egyről beszél, az egyet idézi, azt telíti:

„A te fogaid hasonlatosok a szépen megnyíratott juhoknak seregéhez, melyek a feredőből feljönnek, melyek mind kettősöket ellenek, és nincsen azok között meddő. Mint a veres cérna, a te ajakaid olyanok, és a te beszéded ékes: mint a pomagránátnak darabja, olyan a te két vakszemed a te hajadnak fonatékja között. Hasonló a te nyakad a Dávid tornyához...” stb.

Mennéi intenzívebb a szellemi élet, annál inkább esztétikailag is alkotó, annál inkább fedez fel, illetve teremt az ember addig nem sejtett összefüggéseket, kapcsolatokat, szimbólumokat és távlatokat. Még mindig fogságában vagyunk annak a dekadensen tudákos középkeri skolasztikának, mely a gépesített civilizációban új polgárjogot nyert, annak a skolasztikának, mely az egész embert ember-részlegekre, töredékemberekre bontotta és logikai szabályokba préselte bele és paragrafusokba szedve fosztotta meg éltető benső hevüktől a nagy alkotók szintéziseit és látomásait — és vont elválasztó határvonalat a tudomány embere és a költő, a gondolat és a szenvedély, az elmélet és a gyakorlat közé. Mintha a gondolkodás valamiféle külön, speciális szakmát jelentene ellentétben egy másik, attól idegen specialista, a poéta, a művész „szakmájával”. Nem hiszem, hogy Plátótól Pascalig, Leibniztől Marxig volt nagy gondolkodó akárcsak egy is, aki úgy lett volna „gondolkodó”, hogy nem élt benne a poétikus ihlet, a lenyűgözött lenyűgöző is.

Ott a poézis mindenütt, ahol ember van jelen. Potenciálisan mindenütt jelen van a poézis — és amitől nem látszik, az a készen fábrikált, ellenforradalmi vagy forradalmi frázis, mely nemcsak a poézisnek, nemcsak a gondolatnak, hanem a valóságnak, minden igazságnak a negációja. A poézis az igazság. Mindig látó és láttató, mindig újként fedezi föl azt is, ami régi, mint maga az emberiség. Poétának lenni nem szakma, hanem az emberinek a lényeges attribútuma. A Novi Sad-i *Magyar Szó* 1966. január 9-i száma közölt egy riportot, mely Párizsban, a *Le Monde*-ban jelent meg. A *Le Monde* vietnami haditudósítója írta a Plei-Me-i csatáról — és ez a riport láttat, félelmesen és lázítón, mintha először hallanánk hírt csatáról, szervezeten öldöklő és egymást öldőső emberekről. Színhely, a vietnami őserdő, „négy nap és négy éjjel tartott csata után”.

„Moor ezredes, a 7. zászlóalj parancsnoka sír. Egy katona haldoklik a lába előtt. Kifordult a bele. Olyan ez, mint egy rossz film.”

„Négy nap és négy éjjel tartott a csata. S amikor végre az ötödik nap is megvirradt a csatamező felett és a lövöldözés megszűnt, az amerikai katonák halálra váltan másztak ki a gödrökből...”

„A napalmbombák égette földön sebesültek csúszkáltak. A bőr cefatokban jött le róluk. Eltompult agyú katonák bolyongtak a hullahegyek között”.

„A halottakon nem látni, kicsodák: amerikaiak-e vagy vietnamiak? A testek összefonódtak, szinte összeolvadtak. Egy amerikai szakaszvezető rajtafekszik egy vietnami katonán, akibe halála előtt belemártotta szuronyát”.

Ez csak a haditudósítás egyik részlete. Hogy ez a szemtanú „csak” azt írja le, amit látott s hogy amit leír, az „csak” tanúvallomás, hogy tehát dokumentum és nem poézis?

Ez a haditudósító megírta, tudta megírni, amit látott és azt is, hogy hogyan látott — s mert tudott *így* látni és tudta ennyire meggyőzően láttatni másokkal, velünk azt, amit ő látott, mert tudta nekünk is élményünké tenni a maga élményét, az ő szava ihletett, tehát élményt kifejező és élményt teremtő szó, tehát poéta szava. Függetlenül attól, hogy versnek, regénynek, színdarabnak vagy haditudósításnak keretében íródott-e az ilyen, a szubjektív pillanatot mások számára is megrázó objektív valósággá átlényegesítő szó.

Csak melleleg jegyzem meg: meg-megesik, hogy egy-egy tanulmány-nak, sőt novellának, versnek vagy filmnek „ideológiai” elemzésébe bocsátkoznak és az ideológiai elemzés alapján mondják ki a kárhoztató vagy éppen megbélyegző ítéletet. De legalábbis énnekem nincs tudomásom egyetlen olyan esetről sem, hogy ideológiai szempontból foglalkoztak volna az ún. szórakoztató hetilapok vagy a napilapok fénykép-anyagával és az egyes fényképeket kísérő szövegekkel, holott érdemes volna. Íme egy példa: a Novi Sad-i *Magyar Szónak* ugyanabban az 1966. január 9-i számában, mely a Plei-Me-i csatáról szóló haditudósítást közli, a lap utolsó oldalán, A világ képekben című rovatban kibontott hajú, az élet örömeitől, ettől a szép élettől eksztatikusan vidám, ifjú hölgy mosolyog ránk fürdőruhában, bokáig vízben és fogakkal, melyek minden fogkrém-reklámnak dicséretére válnának. Az ifjú hölgy mosolyog, és a gyönyörtől lehunyja a szemét, épp készül, hogy lubickoljon a feltehetően szintén boldog tengervízben. S a kép alatt a következő szöveg olvasható:

„Raquel Welch Hollywood első számú filmszínésznője. Pályafutását egy évvel ezelőtt kezdte néhány centtel a zsebében. Azóta már majdnem egymilliója van a bankban. Kijelentette, hogy addig szándékozik filmezni, amíg vonzó és felkelti az érdeklődést. Utána háttat fordít mindennek, és csak a családjának fog élni. Jelenleg egy őskorban játszódó filmnek a főszereplője”.

Buzgó olvasója vagyok a napilapjainkban megjelenő apróhirdetéseknek. Köztük gyakori az olyan, amelyben valaki sürgősen 50 vagy 100 ezer régi dinár kölcsönt keres három hónapra, abszolút biztosíték és igen magas kamat ígérete mellett. S az Ismerkedjünk rovatban minden alkalommal fel-felbukkannak a még mindig „szépnek mondott” nők, akik családias, jó kedélyű házastársat keresnek, s úgy melleleg megjegyzik, hogy még lakásuk is van. Ezzel szemben íme, milyen az élet Amerikában! Egy évvel ezelőtt csak néhány centje, és ma, nem új és nem régi dinárban, hanem dollárban „majdnem” egymilliója van a bankban, de a tündérien szerencsés Amerikában a tündérien szerencsés

amerikai hajadon szíve mégis romlatlan maradt, mert megőrizte a legszebb eszményt. S mi a legszebb emberi eszmény? Majd amikorra remélhetőleg már nem majdnem egymilliója, hanem több milliója lesz a bankban — akkor majd romlatlan szívvel hátat fordít mindennek és csak a családjának él. Ilyen ez a vonzó Raquel Welch, akit nem tántorított el a siker a romlatlan szívre valló legszebb eszménytől, hogy hála a jól kamatozó bankbetétnek hasonlóképp bankbetétes férj oldalán hátat fordítson mindennek és szolidan csak a családjának éljen. Az ember, illetve Hollywood jelenleg első számú filmszínésznője, íme, elmondhatja a költővel, hogy elérte azt, mit ember érhet el.

Legyünk marxisták. Ami ez esetben azt jelenti, hogy lelkeink szocialista üdvösségét nem fenyegeti komoly veszedelemmel a fürdőtrikós fess amerikai művész nő fényképe és az az ideológia sem, mely a hölgy jelenbeli szerencsés helyzetét és a saját jövőjére irányuló életprogramját ismertető szövegben nyilvánul meg. Legyünk marxisták, azaz ne felejtjük el, hogy egy-egy ilyen fénykép és szöveg, a giccsnek ez az ideológiája vonzó és érdekes csak addig marad, míg vannak emberek, akiknek reális életfeltételei olyan nyomasztóak, hogy rajtuk — az ő érzésük szerint — csak valami képzeletbeli valószerűtlen szerencse segíthet. A lutri, a fogadások, a sorsjegyek népszerűsége a bizonyíték rá, hogy akinek kevés van, az akár még pénzen is beszerez magának valamikét a nagy remények romantikájából. Legyünk marxisták, azaz ne felejtjük el, hogy bizonyos ideológiák iránti fogékonyság eredetét nem az ideológiákban, hanem reális életviszonyokban, az emberközi viszonyokban, a közönséges élet közönséges gyakorlati és mindennapi tapasztalataiban kell keresni.

Az irodalom, melynek legfőbb indítéka a szándék, hogy „szórakoztasson”, éppoly kevésbé költészet, mint az az ikertestvére, mely hasznos akar lenni — erkölcsi vagy meghatározott pártpolitikai szempontból.

Már régóta nem hiszek abban a bizonyos erkölcsi világrendben, melyben állítólagos örök törvények szerint minden bűnnek bűnhődnie kell s minden jótét léleknek meg kell kapnia a végén a győzelem jutalmát. De viszont mindinkább hajlok a meggyőződés felé, hogy valóban van egy esztétikai világrend, vagy mondjuk úgy, esztétikai értékrendszer, mely könyörtelenül megbosszulja magát, amennyiben az irodalomról, mely csak szórakoztatni akar, hamarosan kiderül, hogy legkevesbé se szórakoztat, és ugyanúgy a hasznosíthatásra szánt irodalomról, hogy még csak nem is hasznos — mert fatális módon ezekből az egymást tagadó ikertestvérekből nem származik és nem árad más, mint egy és ugyanaz a meddő monoton unalom. Az esztétikailag és ideológiailag meghamisított, a hamis irodalom, az antipoézis destruktív unalma. Így lesz igazsággá nem az erkölcsi, de az esztétikai szférán belül a goethei *Denn alle Schuld rächt sich auf Erden*.

Az esztétikai hamisítványoknak közös törekvése, hogy az embert mesterségesen elvonják az öneszméléstől, emberi létezése benső és külső ellentmondásainak termékeny átélésétől s már emiatt is a szórakoztató éppúgy, mint az utilitáris szolgálat céljával készült irodalom összeférhetetlen az önsorsán tudatosan változtatni akaró, önsorsa értelmes átformálására készülő ember, a lázadó emberség, a harcosszolidaritás, azaz a marxista cselekvő humanizmus ideológiájával.

Ekképpen tehát a poézis áruhájában megjelenő antipoézis legkülönbözőbb válfajaira, illetve válfajai ellen, lehet és kell is alkalmazni az ideológiai mércét, mely egyébként teljes összhangban van az érzékenyen reagáló ízlés, az esztétika követelményével.

Ezzel szemben az autentikus költői mű és általában mindaz, ami művészi alkotás, keletkezett légyen az akár a legtávolabbi, akár a közelmúltban vagy esetleg legmaibb jelenünkben, érték szempontjából aligha lesz mérhető bárminemű ideológiai kritériummal. Esztétikai értékelés szempontjából a forradalmi ideológia, mint kritérium, éppoly alkalmatlan mértéknek fog bizonyulni, mint ahogy mértéknek mindig is és most is alkalmatlanok voltak a polgári vagy az egyházi vallás-erkölcsi ideológia kritériumai is. Pontosabban: mennél művészebb a megalkotott mű, esztétikailag annál inkább irreleváns, hogy megfelel-e ennek vagy annak az ideológiai kritériumnak. És pedig nem azért, mintha bármely korban is lett, lehetett volna vagy lehetne művészi alkotás, mely híján volna ideológiai elemeknek. Nincs esztétikai alkotás, melyben emocionálisan, háttérként, közvetve vagy közvetlenül, ösztönösen vagy tudatosan nem volna jelen valamiféle állásfoglalás is egy-egy olyan perdöntő kérdésben, mint amilyen isten és ember, élet és halál, férfi és nő, hit és ész, tekintély és kétség, hatalom és igazság, közösség és egyén stb. viszonyának a kérdése. S mégis arról, ami költőivé, esztétikai valósággá tesz egy-egy művet, magáról a műről, mint esztétikai valóságról, semmit se fejeztem ki azzal, hogyha felfedem és megnevezem annak ideológiai családfáját.

Az esztétikai valóság még akkor is, hogyha alkotója szubjektív szándéka, mint például a középkori Mária himnuszok költőinél vagy középkori festőknél, az egyház és a vallás dicsőítése, tehát egy meghatározott ideológia propagálása és szolgálata volt — azzal, amit megalkottak, épp mivelhogy esztétikai valóságot hívtak életre, mást és többet valósítottak meg, mint csak azt, ami a szubjektív szándékuk volt. Ha nem így volna, akkor a Mária himnuszok és a katedrálisok és az egész középkori művészet ma nem jelenthetne többet, mint történetírók dokumentum anyagát, akárcsak a pápai enciklikák, a teológiai szakirodalom és a középkor ideológiájának számos egyéb *történelmileg* érdekes maradványa.

Amit mondandó vagyok, talán úgy lehet kifejezni, hogy szerencsére a forma, az esztétikai kvalitás túljár az alkotó művésznek, mint ideológusnak az eszén. És ennek köszönhetjük, hogy míg az ideológiák — rabszolgatartó társadalmak és lázadó rabszolgák ideológiája, a feudalizmus ideológiája és az abszolutizmus meg a polgári társadalom ideológiája, katolicizmus és reformáció ideológiája — egymással szemben szükségszerűen ellenségesen polémikusak és exkluzívak, addig az esztétika szférájában csodás szimbiózisban, egymástól legkevésbé se zavartatva, kifogyhatatlanul meg-megújuló jelentéssel élnek és hatnak. Az esztétikai szféra a múlt, a jelen és minden valaha volt szépnek a káprázatosan termékeny koegzisztenciája. És minden valóban ebbe a szférába tartozó objektumnak közös sajátsága, hogy ami köztük és az ember közt létrejön, az az emberben az emotív személyes viszony élménye, annak az én-nek és te-nek az élménye, mely nélkül — Angelus Silesius szerint — nincs semmi s még az ég is összedől a fejünk felett.

E jegyzetek elején felvettem a kérdést, hogy vajon milyen stádiumban van ma Magyarországon Szabó Ervin életművének a reneszansza. S már befejezni készültem ezeket a jegyzeteket, mikor s valóban a kellő pillanatban megérkezett hozzám Komlós Aladár izgalmasan érdekes könyve, mely *Gyulaitól a marxista kritikáig* címen a magyar irodalmi kritika hét évtizede történetét ismerteti.

A magyar marxista irodalmi kritika történetének a könyvben foglalt szemléje, sajnos, csak az 1919. évig terjed, de így is nemcsak rendkívül tanulságos, hanem aktuális is. Mint általában a jó és hasznos könyvekhez, a Komlós Aladáréhoz is különböző szempontokból és különböző kérdésfeltevésekkel lehet közeledni. Ami engem illet, számomra a könyvben felhalmozott és feldolgozott adatok főképpen azt igazolják, hogy a magyar irodalmi kritika történetében szabályszerűen a legsötétebb és leginkább botfűlű időszakok azok, melyekben a kritikusok a maguk meghatározott társadalmi-politikai ideológiájukat alkalmazzák irodalmi művek legfőbb és egyetlen értékmérőjéül. Az egyetlen szerencse, hogy míg a kritikusok és épp a hivatalos kritikusok az élő irodalommal fáradhatatlan konokossággal szegeznek szembe a maguk ideológiai követelményeit és eszményeit, az, aki csak kicsit is költő volt, az akkoriban is éppúgy, mint ma, csak a saját benső sugallatát követve írt, és megírta, amit és ahogy írnia *kellett*. Komlós könyvéből dokumentáltan kitűnik, hogy esztétikailag az uralkodó magyar nemzeti ideológia a kritikában semmivel se volt korlátoltabb, esztétikailag süketebb és érzéketlenebb, mint az a kritika, mely a szocialista ideológiát követelte meg a költészettől. Ennek a kritikái felfogásnak a szellemében a pártprogramot rímbe fogó Csizmadia Sándor forradalmi költő, viszont Ady Endrét még 1906-ban is ez a kritika „a polgári társadalom bomlási termékeként” veti el. S ezért olyan rendkívüli jelentőségű, hogy a marxizmus ma is legidőszzerűbb nagy magyar képviselője, Szabó Ervin, már 1912-ben szükségét látja, hogy leszámoljon a szocializmusnak azzal a felfogásával, mely a propaganda szükséglete mértékével méri és határozza meg, hogy ki a forradalmi költő és egyáltalán az elfogadható költő. Komlós részletesen idézi Szabó Ervin „Proletár-költészet” címen a *Nyugatban* megjelent cikkét:

„Voltak és vannak a szocialisták és legkivált a *soi-disant* marxisták között, akik az egész új magyar költészet művészi értékét azon mérték, a pártprogramból mi van benne vagy mi ütközik abba; s aszerint mondták az egyikről, hogy nagy költő, a másikról, hogy nem költő. És vannak és ezután is lesznek hivatásos irodalom-történészek és kritikusok, akik készek művészi alkotást kirekeszteni az irodalomból, ha tárgya, alakjai vagy világnézete s meggyőződései ellenszenvesek neki. Nem kell mondanunk, hogy a pártprogram-esztéták ítéletének és a hivatásos esztétáknak egyformán semmi köze a művészethez. Mindketten egyformán nem érzik és nem értik a művészi teremtés lényegét. Valaminek művészi volta nem azon fordul meg, hogy *miből*, milyen anyagból készült, hanem azon, hogy *mi lett, hogyan lett?* Tudással, teremtéssel, alakítással van-e dolgunk? Formákkal, színekkel, kifejezőmóddal gazdagodtunk-e? ... Lehet valaki alapirányára szocialista vagy anarchista, katolikus vagy feudális — és nagy művész; de nem lehet művész az, akinek alkotásaira rá lehet húzni a szociáldemokrata, vagy a néppárti,

vagy az alkotmány-párti program pontjait és megállapítani: kitűnően illenek össze. Ha képzelete sosem lépi át a hasznos és gyakorlati lehetőségek határait, ha sohasem voltak szentségtörő gondolatai és azok ki nem törtek, lehet jó alkalmi verselő, jó agitátor, jó újságíró, de a művészethez kevés a köze. Nem lehet tehát proletárköltészetéről, proletárművészetéről beszélni... Csak egy van: a művészet. Amelyen belül vannak fokozatok... És a minősítések alapja nem lehet más, mint az alakítóerő, a színek, a formák, a hangok gazdagsága és szépsége”.

Amint látható, Komlós Aladár most megjelent könyve is „részletkérdésekről” szól. A nagy, globális kérdésekhez képest „lappáliákról”. De mint a szilveszteréjszakai beszélgetés során megállapítottam: a mondatot — és az életet is, a szocializmust is — az teszi értelmessé, ami a részében, a részletekben benne foglaltatik.